

OMÓWIENIA I RECENZJE

THE PREHISTORY OF NUBIA, praca zbiorowa pod red. F. Wendorfa. Fort Burgwin Research Center i Southern Methodist University Press, Dallas 1968, t. I—II oraz załączniki.

Porównując pierwsze próby syntezy pradziejów Górnego Egiptu i Nubii, ogłoszone przez K. S. Sanforda i W. J. Arkella w 1933 roku oraz przez K. S. Sanforda w 1943 roku¹, z imponującą monografią *The Prehistory of Nubia* musimy stwierdzić, że tereny te były do 1960 r. prawie białą plamą na mapie prahistorycznej Afryki. Dopiero badania kompleksowej, międzynarodowej ekspedycji na terenie zbiornika assuańskiego w latach 1961—1966 pozwoliły poznać całe bogactwo prahistorycznego osadnictwa na tych terenach i jego rozległe powiązania z innymi częściami Afryki. Stworzono tym samym trwałe podstawy dla syntezy pradziejów północno-wschodniej Afryki, tym trwalsze, że oparte na materiałach zebranych w sposób nowoczesny, odpowiadający współczesnym wymaganiom badawczym. Na podkreślenie zasługuje też nowoczesny sposób publikacji źródeł archeologicznych, w którym wykorzystano aktualne osiągnięcia typologii, posługując się listami typologicznymi F. Bordesa i J. Tixiera, uzupełnionymi zwięzłymi opisami typologicznymi form najbardziej specyficznych oraz szczegółowymi studiami nad zmiennością technik obróbki kamienia. Dzięki temu praca nie jest przeciążona zbędnymi opisami poszczególnych artefaktów, a układ całości jest podporządkowany dążeniu do syntezy najdawniejszych dziejów Nubii. Wnioski wynikające z analizy poszczególnych grup stanowisk wiążą się ściśle ze sobą, tworząc w efekcie podstawowy zarys ewolucji kultur epoki kamienia na pograniczu Arabskiej Republiki Egipskiej i Sudanu.

Solidną podstawę dla chronologii kultur prahistorycznych daje zarys historii doliny Nilu opracowany przez J. de Heinzelin, znanego belgijskiego geologa i znawcę prahistorii Afryki. Autor ten wyróżnia trzy kolejne główne etapy w historii doliny Nilu: a) system pre-Nilu, z którym związane są wysokie poziomy zwirowe na płaskowyżu Abu Simbel, o bliżej nie określonej chronologii; b) system proto-Nilu, wcinający się do poziomu 130 m, któremu odpowiadają starsze serie osadów suchych dolin (wadi), datowany na okres wczesnego Würmu, oraz c) system Nilu współczesnego, z szeregiem faz i poziomów agradacyjnych i recesyjnych, datowanych na okres późnego plejstocenu i holocenu.

Badając stratygrafię osadów współczesnego Nilu J. de Heinzelin wyróżnił serię górnoplejstoceńską, zwaną Dibeira Jer, związaną z fazą agradacyjną (XX

¹ K. S. Sandford, W. J. Arkell, *Paleolithic Man and the Nile Valley in Nubia and Upper Egypt*, Chicago 1933; K. S. Sandford, *Paleolithic Man and the Nile Valley in Upper and Middle Egypt*, Chicago 1943 (odbitka z: *The University of Chicago Oriental Institute Publications*, t. 18).

tysiąclecie p.n.e.), następnie fazę recesywną Ballana (XVIII tysiąclecie p.n.e.), ponowną fazę agradacyjną i odpowiadającą jej formację Sahba (XVI—XI tysiąclecie p.n.e.), drugą fazę recesywną, zwaną Birbet (synchronizowaną z europejskim Allerödem), oraz wczesnoholoceńską fazę arkińską. Ostatnie badania F. Wendorfa, R. Schilda i R. Saida², oparte na licznych oznaczeniach radiowęglowych, pozwoliły na uściślenie chronologii sugerowanej przez J. de Heinzelina.

Najstarsze ślady paleolitycznego osadnictwa na pograniczu Arabskiej Republiki Egipskiej (dawn. ZRA) i Sudanu przedstawił W. Chmielewski w artykule *Early and Middle Palaeolithic Sites near Arkin* (t. I, s. 110—147). Odkryto tam w suchych dolinach szereg stanowisk późnoaszelskich, przy czym na szczególną uwagę zasługuje stanowisko Arkin 8, z kręgiem kamiennym spełniającym rolę osłony od wiatru. Niektóre stanowiska zawierały już formy bifacjalne liściowate, wykazując typową dla Afryki kontynuację tradycji pięściakowych w zespołach współczesnych już środkowemu i częściowo górnemu paleolitowi w Europie. Na obszarze środkowo-wschodniej Afryki kontynuację tę reprezentuje tzw. kultura sangońska. Jedno ze stanowisk z ostrzami liściowatymi interpretowane jest jako pracownia nakopalniana (Arkin 5), w której wystąpiły też liczne rdzenie lewaluaskie. W stanowiskach podomowych reprezentowane były lewaluaskie ostrza i odłupki.

Tradycje pięściakowe na terenie Nubii prezentują też J. i G. Guichard w pracy *Contributions to the Study of the Early and Middle Palaeolithic of Nubia* (t. I, s. 148—193). Wyróżniają oni zespoły jeszcze starsze, określane jako dolnoaszelskie (np. stanowisko 516), jednak wyłącznie w oparciu o przesłanki typologiczne. Na podkreślenie zasługuje lista typów pięściaków zaproponowana przez autorów, obejmująca 38 typów połączonych w pięć grup (1 — pięściaki w „stylu” abwilskim, 2 — pięściaki klasyczne aszelskie, 3 — formy „stylizowane” typu mikockiego, 4 — specyficzne formy nubijskie: trójkątnie i ostrołukowe, 5 — formy rzadko występujące). W pracy J. i G. Guichard omówione są także stanowiska późnoaszelskie z formami liściowatymi, określane przez nich mianem „środkowego paleolitu nubijskiego z narzędziami liściowatymi”.

W przeciwieństwie do innych obszarów północno-wschodniej Afryki dla terenu Nubii w środkowym paleolicie nie jest charakterystyczna kultura lewaluasko-mustierska. Jej miejsce zajmuje, obok przemysłów z tradycjami pięściakowymi typu sangońskiego, specyficzny nubijski wariant mustierienu. Omawia go w obszernej pracy *The Mousterian industries in Nubia* (t. I, s. 194—314) A. E. Marks. Przemysł ten charakteryzuje się niskim wskaźnikiem lewaluaskim (poniżej 26%), małym udziałem wiórów i zmienną frekwencją przygotowanych piętek. Z punktu widzenia typologii brak w nim większej ilości ostrzy i innych narzędzi lewaluaskich (IL^{ty} rzadko sięga do 35%), ostrzy mustierskich retuszowanych oraz pięściaków. Wskaźnik zgrzebeł jest średni (15—25%) przy dużej stosunkowo ilości narzędzi typu górnopaleolitycznego i narzędzi zębatych (do 25%). Przemysłu tego nie można zidentyfikować dzisiaj z żadnym wariantem kultury mustierskiej znanym z Europy i Bliskiego Wschodu.

Wczesna faza górnego paleolitu charakteryzuje się dwoma kulturami, bardzo różnymi pod względem techniki i typologii, mianowicie kulturą khormusańską i halfiańską. Zostały one zdefiniowane przez A. E. Marksa w pracach *The Khormusan: an Upper Pleistocene Industry in Sudanese Nubia* (t. I, s. 315—391) oraz *The Halfan Industry* (t. I, s. 392—460). W pierwszej z tych kultur widoczne są tra-

² F. Wendorf, R. Schild, R. Said, *Problems of Dating the Late Paleolithic Age in Egypt*, [w:] *Nobel Symposium 12*, Stockholm 1970, s. 57—79.

dycje techniki lewaluaskiej i użytkowanie wielkiej liczby nieretuszowanych odłupków lewaluaskich (ILty do 63%). Jako jedyne narzędzia retuszowane występują odłupki z retuszem zębato-wnękowym oraz rylce. Kultura ta jest datowana na XXI—XVII tysiąclecia p.n.e. Kultura halfiańska różni się od khormusańskiej znacznym rozwojem techniki mikrolitycznej, występującej obok techniki lewaluaskiej. W młodszych zespołach halfiańskich udział wiórków mikrolitycznych sięga do 90%, przy czym wiórki te są często retuszowane na krawędziach drobnym półstromym retuszem. Przypomina on tzw. retusz typu Ouchtata, charakterystyczny dla schyłkowopaleolitycznych kultur Maghrebu, a szczególnie dla kultury ibero-mauretańskiej. Oczywiście daty radiowęglowe dla kultury halfiańskiej, mieszczące się w granicach XVIII—XV tysiącleci p.n.e., wyprzedzają najstarsze znane daty dla przemysłów ze zbrojnikami mikrolitycznymi w Maghrebie.

Na terenie Nubii pojawiają się także wyraźnie wpływy kultury sebilskiej, wyróżnionej na terenie środkowego Egiptu przez E. Vignarda jeszcze na początku naszego stulecia. Kultura ta łączy także tradycje lewaluaskie z komponentną mikrolityczną, reprezentowaną głównie przez skośne półtylcaki, stanowiące najlicniejszą grupę narzędzi. Problemy kultury sebilskiej, datowanej na tym terenie na XIV—IX tysiąclecia p.n.e., przedstawił A. E. Marks w pracy *The Sebilian Industry of the Second Cataract* (t. I, s. 461—531). Interesująca jest próba szczegółowej typologii odłupkowych półtylcaków sebilskich, oparta na kryterium kształtu i położenia półtylca (lub półtylców) w stosunku do osi odłupka.

Na terenie Nubii sudańskiej występują także przemysły nawiązujące bliżej do środkowej Afryki. Reprezentuje je m. in. tzw. Gemaian, wyróżniony przez J. L. Shinerę w pracy *The Cataract Tradition* (t. II, s. 535—629), z silnym udziałem tradycji lewaluaskiej w technice i licznie występującymi narzędziami odłupkowymi: zgrzeblami i drapaczami, oraz sporadycznie występującymi narzędziami z obróbką bifacjalną. Przemysł ten łączy więc tradycje kultury stillbayskiej z techniką lewaluaską.

Na terenie egipskiej części Nubii schyłek paleolitu jest reprezentowany przez przemysł Ballana, znany głównie z odcinka doliny Nilu pomiędzy Faras i Abu Simbel. Na tym samym obszarze występują też liczne stanowiska sebilskie. Zostały one omówione w pracy F. Wendorfa, *Late Palaeolithic Sites in Egyptian Nubia* (t. II, s. 791—953). Kultura (a ściślej przemysł) Ballana reprezentuje zresztą też element napływowy, wywodzący się z północy. Jest to przemysł mikrolityczny, opierający się głównie na drobnym półsurowcu wiórowym, z którego wykonywano drapacze i rylce oraz wiórki tylcowe i zbrojniki półtylcowe. F. Wendorf jest skłonny z tą kulturą łączyć interesujące cmentarzysko z grobami szkieletowymi pod Jebel Sahba (*Site 117: a Nubian Final Palaeolithic Graveyard near Jebel Sahba, Sudan*, t. II, s. 954—995). Wyposażenie grobów stanowiły odłupki i różnego typu drobne zbrojniki tylcowe.

Najmłodszy etap prehistorii Nubii, związany już z wczesnym holocenem, reprezentują dwa przemysły wyróżnione przez R. Schilda M. Chmielewską i H. Więckowską pod nazwą „Arkinian” i „Shamarkian” (*The Arkinian and Shamarkian industries*, tamże, t. II, s. 651—767). Starszy z nich, Arkinian, jest datowany na VIII tysiąclecie p.n.e. Wykazuje on także obecność zbrojników na odłupkach mikrolitycznych, w tym okazów z retuszem typu Ouchtata, nawiązujących do kultury ibero-maurytańskiej w Maghrebie. Przemysł ten byłby chronologicznie współczesny ze schyłkiem kultury ibero-maurytańskiej. Wyraźne relacje z Maghrebem, szczególnie z kulturą późnokapską, wykazuje także Shamarkian, datowany na VI—IV tysiąclecia p.n.e.

Podsumowanie całości przedstawił F. Wendorf w artykule *Summary of Nubian Prehistory* (t. II, s. 1041—1059), dając systematyczne zestawienie charakterystyki, chronologii i zasięgu poszczególnych kultur i przemysłów. Jednocześnie wskazał on na autochtoniczny rozwój podstawowych jednostek kulturowych, poczynając od specyficznego musterienu nubijskiego aż do schyłku paleolitu. Podstawowy substrat kulturowy górnego paleolitu nubijskiego ukształtował się jednak przede wszystkim na tradycjach późnych kultur pięściakowych z ostrzami liściowatymi („Nubian middle Palaeolithic” — wyróżniony przez Guichardów). Rozwijał się on we wzajemnym współdziałaniu najpierw oddziaływań środkowoafrykańskich, ustępujących później coraz ściślejszym związkom z Maghrebem. Można mieć jednak zastrzeżenia dotyczące periodyzacji poszczególnych przemysłów. Wendorf wyróżnia bowiem paleolit górny (Upper Stone Age), do którego zalicza np. kulturę sebilien, rozwijającą się do końca plejstocenu (najpóźniejsze daty w granicach IX tysiąclecia), natomiast kulturę halfien, której początki sięgają XVIII tysiąclecia i która kończy się w XIV tysiącleciu najpóźniej — zalicza już do paleolitu schyłkowego (Final Stone Age). Podstawy periodyzacji Wendorfa są tym bardziej dla mnie niezrozumiałe, że pomiędzy wczesną fazą górnego paleolitu (do XVII tysiąclecia p.n.e.) a paleolitem schyłkowym (od XIV tysiąclecia) występuje, w świetle oznaczeń geochronologicznych, dość wyraźny hiatus.

W omówieniu niniejszym mogłem zasygnalizować tylko najważniejsze rezultaty badań nad pradziejami pogranicza Egipskiej Republiki Arabskiej i Sudanu. Niemniej ważne są jednak metodologiczne osiągnięcia tych wzorowych prac o charakterze ratowniczym, spełniających jednak wszystkie wymagania nowoczesnej prahistorii. Podkreślić też chciałbym, że udział badaczy polskich w tym przedsięwzięciu: M. Chmielewskiej, W. Chmielewskiego, R. Schilda i H. Więckowskiej — wyraził się nie tylko przedstawieniem opracowań wyników ich badań terenowych, ale także — moim zdaniem — zaciążył na metodologicznej koncepcji całokształtu badań w zakresie eksploracji terenowej, analizy materiałów i tak szerokiego, nie spotykanego dotąd w prahistorii anglosaskiej, uwzględnienia kryteriów technicznych przy klasyfikacji kulturowej.

Janusz K. Kozłowski

[Faint, illegible text, likely a reference or note.]

[Faint, illegible text, likely a reference or note.]

[Faint, illegible text, likely a reference or note.]

[Faint, illegible text, likely a reference or note.]